

KIS-860 – En dro d’an dargouezh

(GE – 09 10 05)

An dargouezh eo doare ar pezh a c’hoarvez hep bezañ displegatus dre arbenn nag abeg. Degemer ez eus an dargouezh zo degemer e c’hoarvez traoù na spir ket pennaennoù ar savelegezh nag an davedelezh d’ober meiz warno, eleze degemer ez eus c’hoarvoudoù e-maez dalc’h pennaenn ar poell spirus¹. Skouer glasel an dargouezh eo kouezh an deolenn war benn an den a yae da gas ul lizher d’ar post. Displegatus dre ar savelegezh eo kouezh an deolenn : mergladur ar c’hrog he dalc’he, an avel, h.a. ; ken displegatus all, dre an davedelezh, eo tremen an den war ar riblenn. Hep displegatur eo avat ar c’hendegouezh : kouezh an deolenn en ampoent dik ma tremen an den.

“Kouezhañ a ra un deolenn a-ziwar un doenn, na pa dremenfen pe na dremenfen ket er straed ; n’eus kennask ebet, kenere ebet, diazalc’h ebet etre an arbennoù a zo e devoud kouezhidigezh an deolenn hag an arbennoù o deus graet din kuitaat va zi evit kas ul lizher d’ar post. Tapout a ran an deolenn war va fenn ha setu ar poelloniour kozh aet e-maez arc’hwel ; ur gejadenn dic’horthoz zo bet, un dargouezh. [...] An devoudoù dargouezhek, [...] pell a vezañ hep arbenn, a ampleg evit c’hoarvezout ma keufe lies arbenn pe lies steudad arbennoù. An dargouezhegezh zo e dalc’h kendizalc’hted an arbennoù kendaolat.”²

Spiriñ a ra ar poell d’ober meiz diouzh un tu war gouezhidigezh an deolenn, diouzh an tu all war dremenidigezh an den er straed, divastus eo evit displegañ e tap an den an deolenn war e benn. Hervez COURNOT, an dargouezh zo un dianveziad ansavelek diwar lies rakveziad savelek kendizalc’h³. Merkomp e laka COURNOT war an un live an arbennoù alvezel

¹ Sl. La-11 52 hh.

² A. A. COURNOT, *Matérialisme, vitalisme et rationalisme* (1875) 306-307 (in FOULQUIÉ, *Dict. lang. phil.* 313).

³ Sl. La-05 57-59 ; La-10 326-327.

eus kouezh an deolenn hag an “arbennoù” buhezel, eleze an abegoù en deus an den da guitaat e di. COURNOT a gemer da gentread emañ an un poell oc’h eren rakveziadoù ha dianveziadoù na pa revezfent en alvez pe er vuhez, eleze emañ an natur a-bezh, mab den e-barzh, e dalc’h pennaenn ar poell spirus. An dargouezh e unan, evitañ da vezañ ansavelek, zo dezhañ ur boellelezh a lakaer war wel dre an debegouriezh. Pezh a reer anezhañ un abeg er par hiniennel dibarek a wisk furm un arbenn er par naturel hollek.

Evit ar boellelouriezh ne oufe pennaenn an davedelezh bezañ estreget ur c’houlakadenn labour distremenet. Pennaenn an davedelezh evel m’he dezrevellas ARISTOTELES, eleze *“pep beziad zo dezhañ un davedenn, anezhi ar glokted ma vuk dezhi”*, a c’haller sellout evel rakfurm wengelek pennaenn ar savelegezh — nemet c’hoazh ez intentfed ar bukañ d’ar glokted hag ar c’hemplegañ d’ar boellelezh evel daou arvez eus an un savelegezh koulz hag eus an un davedelezh naturel hollek. Rak a-benn ar fin etre pennaenn un davedelezh naturel hollek ha pennaenn ar savelegezh, ken naturel hag hollek all, n’eus kemm nemet a hentenn, ARISTOTELES o strivañ da heboellaat bedouriezh e amzer, COURNOT o strivañ da hollekaat poellelezh skiantoù an natur.

Da heul ARISTOTELES, COURNOT a wel an natur evel un unded ma ren an un pennaennoù. Evitañ, he gwelout evel rannet etre parzhioù eo a laka d’he intent evel deberzh, pa annez he retvez en he unded. Deberzh eo niver al loarioù en dro d’ar planedennoù, dargouezh evit ur sell parzhiek, ar retvez o vezañ gant saveleñoù hollek ar c’herc’hellañ : ar re-mañ hepken a ra meiz war doareoù pep astr — ha war niver al loarioù. Heñvel dra, saveleñoù an natur a ra meiz war doareoù pep den hag, e dibenn dezrann, war an deberzh en e vuhez ez eo an dargouezh. Aze emañ ar gwan e doazhadur COURNOT.

Pezh a zo parzhiek eo deskrivañ an natur evel unded hollel sujet d’an un pennaennoù. E-barzh an natur e vez beziadoù nad eo ket o unded retvezek hini an natur. An den — an den hinienn — zo sujet da savelegezh an natur ha war un dro ez eus anezhañ un unveziad dizank⁴ piaouer d’ar galloud davediñ. Daouek eo : tra m’emañ arloet ar saveleñoù outañ evel ouzh ar pep all eus an natur, e vez eñ oc’h arloañ ouzh an natur davedennoù dre ren monedoù. E zavedennoù zo warno merk un davedelezh nad eo ket davedelezh naturel hollek ARISTOTELES ha COURNOT. E vonedoù zo warno merk un unded piaouel, bresk eveltañ : deroù ha diwezh pep moned denel etrezek un davedenn zo a natur gant deroù ha diwezh ar monediad.

⁴ Sl. La-11 216.

E diarsell ar savelegezh n'eus ent strizh nemet devoudoù, evel ma ro da intent an anvad all anezhi, an devouderezh. War hent ar monedoù etrezek an davedennoù ez eus darvoudoù. Despizañ a rafen evel amplegad an dargouezh an trec'houllo etre devoudoù a'r savelegezh ha darvoudoù a'n davedelezh pe, dre adkemer un termen heidegerek, saouzan⁵ an unveziad e spas⁶ ar savelegezh. Evit ergrafañ e vonedoù e rank an unveziad soliañ war e anaoudegezh eus an dachenn m'o reno, eleze en ur ser eus devoudoù ar savelegezh hag eus an darvoudoù dec'hanet gant ar monedoù kent ha kempred. Hogen dreist galloud dezhañ eo peuranaout an kez devoudoù ha darvoudoù : bewech ma voulc'h ur moned nevez, dreist-holl pa 'z eo hemañ ur moned digent, ez a tre en hent evel un estren en deus pep tra da zeskiñ ha na oar nemet saouzaniñ. An devoudoù hag an darvoudoù a gav war e hent ha n'en doa ket diawelet zo kement all a zargouezhioù, a-wechoù eürus, a-wechoù gwalleürus. Er skouer roet a-zioc'h, ez eo kouezh an deolenn un devoud savelek hag un dargouezh reuzius ; met lakaomp, e-lec'h mont d'ar post war droad, e ve sammet an den gant karr ur c'heneil o tremen dre zegouezh er c'harter, e ve an darvoud (e gejadenn gant ur c'heneil o vont etrezek un davedenn dezhañ) un dargouezh lañsus.

Penaos savlec'hiañ an dargouezh ent voudoniel ? Displegadus eo amveziadoù an dargouezh dre ar savelegezh hag an davedelezh, eleze e termenoù a arbenn hag a abeg. An dargouezh e unan n'eo ket displegadus ; ent strizh, n'eus dezhañ nag arbenn, nag abeg. En e geñver e c'haller komz, evel ma ra HAMELIN, eus "*neant a arbennelezh*" hag eus "*neant a zavedelezh*"⁷. Klask despizañ anien an dargouezh zo evel klask despizañ anien Doue : dav d'ar c'hlasker mont dre un hent nac'hek. Heñvelegezh houmañ a rofe da gompren ar c'heñverioù a voe a-viskoazh etre an dargouezh hag an nevet — ken gwir ha ma tifluk bepred kebell touseg ar gwengeloù e touflezioù an hent nac'hek.

Ken pell ha ma saver en istor e kaver e speredegezh ar pobloù an dargouezh ereet ouzh an trabed, ar c'hevren, ar gravez, gwenvidigezh ha reuzeudigezh mab den. Tro ha tro e wisk dremm an *tuvch*, ar *FA#tA*, ar *Fortu#nA*, ar

⁵ Al. *Irre*, sl. La-16 130-133.

⁶ Betek gouzout e ran *spas* eus an amgant (egor, amzer, h.a.) e dalc'h ur bennaenn.

⁷ Octave HAMELIN, *Essai sur les éléments principaux de la représentation* (1907) 242 (in FOULQUIÉ, *Dict. lang. phil.* 313).

Pro#v"(dent"(A, an *Tonkadur*, ar *Ragevezh*, ar *Schicksal*, ar *Glück*, an *destin*, an *heur*, ar *chance*, ar *baraka*... ; emañ an dargouezh o hentiñ ivez ergrafoù prederourion an 20^t kantved : *Geworfenheit*, *facticité*... Notomp penaos he deus ar gristeniezh eilsammet keal ar *Ragevezh* : hemañ a c'hoarvez diouzh un tu eus "steuñv" ar bed krouet, diouzh an tu all eus ar rad kinniget da bep krouadur ; diwengelaet eo an dargouezh ha lakaet da gevaraez ar bezus e kerz ar rezid.

Kent mont pelloc'h, ne vo ket diezhomm ober ur paouez-yezhouriezh.

Ar c'heal studiet amañ a zec'herier er yezhoù arnevez hogos bepred diwarbouez termenou oc'h aroueziañ ar c'houezhañ, kouezhañ an diñsoù peurliesañ. E latin endeo, e talvez *ca(su#s* "kouezh (un dra)" koulz ha "degouezh dic'hortoz (un den, un darvoud)" ; Gl. *chance*, a voe araozañ hGl. *cheance* "doare ma kouezh (an diñsoù)" eus iLa. *cAdentiA* diwar La. *ca(de(re* "kouezhañ" ; Gl. *aléatoire*, furm bremañ La. *A#le(A#to#rius* "a-zivout ar c'hoari (diñsoù)" diwar La. *A#le(A* "diñs" ; Gl. *hasard*, a denn e orin eus Ar. *az-zahr* "diñs, c'hoari diñsoù" ; Al. *Zufall*, deveret diwar *fallen* "kouezhañ" ; Br. *dargouezh* (bet erlec'hiet er bloavezhioù 1960 ouzh ar valleeg *degouezh* n'en deus ar ster ambredet nemet er c'herienn *dre zegouezh*). E-touez ar gerioù a orin latin, ne welan nemet Gl. *fortuit* (< La. *fors* "fortun, dargouezh") na zougfe ket keal ar c'houezhañ.

Ur ger brezhonek all a zegasfen e-barzh an un steregor ha *dargouezh*, *hasard*, h.a. Evel gwelet a-zioc'h, e lakaer ar savelegezh pe an davedelezh e penn kont en devoudoù hag en darvoudoù displegadus, e-maez kont en dargouezh. Ar c'heal "e-maez kont" a zec'herfen dre ar rakger *ez-* (*ec'h-*, *e-*) ha da stirann e kemerfen hini *c'hoarvoud*, eleze *c'hoar*⁸, evit luniañ *ec'hoar* ag. & g. "(pezh) a c'hoarvez e-maez savelegezh ha davedelezh"⁹.

⁸ Merkomp e revez ar verb hep ar gedrann *-bout*, *-bod* e krKb. *chwaru* "to happen" ha, hervez LOTH, e BrW. *hoar* (RC 40 372).

⁹ A-zivout Br. *ac'hav* roet gant DCFB evel kevatal da Gl. *hasard*, sl. La-16 256-257.

Lakaet 'm eus e oa amplegad an dargouezh an trec'houllo etre devoudoù a 'r savelegezh ha darvoudoù a 'n davedelezh pe etre div gemalenn darvoudoù a 'n davedelezh. An damant d'ar c'hemparzh pe nep damant all d'ar boellegezh a laka da atersiñ : hag an trec'houllo etre div gemalenn devoudoù a 'r savelegezh ? Ha dargouezh a c'hallfed ober eus kouezhidigezh ur meteorit war an Douar ? Pe, nesoc'h dimp, eus disoc'hoù al *Loto* evel m'en gwelomp tennet er pellwel : boulloù war drovesk e-barzh ur gaouidell dreuzwelus o kouezhañ unan hag unan en ur steudad kombodoù hag o wereañ pep a niverenn. Sellet e vez al *Loto* evel ur *jeu de hasard*, hogen pelec'h emañ an dargouezh en afer ? Ergrafet eo bet arc'hwel ar wikefre evit ma ve gant an holl voulloù an hevelep tebegezh da ziskenn er c'hombodoù : davedenn an oberier eo bet neptuiñ emell an davedelezh evit a sell dibab ar boulloù ha lezel ar savelegezh hepken da c'hoari ; e amkan eo bet keitaat an tebegezhioù, o neparekaat¹⁰, eleze mirout na ve hanbarek tebegezh kouezh ar boulloù (da skouer, na ve diforc'hioù pouez pe vent etrezo). Kouezhañ a ra pep boull, n'eo ket en askont d'un davedelezh, met d'ar savelegezh nemetken. Petra 'ra neuze d'ur voull kouezhañ kentoc'h eget d'unan all ? A dra sur n'eo ket dorn un arc'houere, doueez ar Fortun pe an avatar anezhi, ar chañs. An un savelegezh eo a ra d'ar voull-mañ boull diskenn er c'hombod ha d'an deolenn-mañ teolenn riklañ a-ziwar an doenn. Daoust ma 'z eo ingal ken ar boulloù ken digoridigezh an trap e deun ar gaouidell, e chom un dislank, daoust pegen bihan e ve, a roy he "chañs" d'ar voull-mañ boull d'an ampoent-mañ ampoent eus arc'hwel ar wikefre. Mard eus un davedelezh emañ e lec'h all. Ne gomzan ket eus davedelezh nac'hek an oberier en e striv da neparekaat tebegezh kouezh ar boulloù. An niverenn enskrivet war bep boull eo a ra eus al *Loto* ur *c'hoari dargouezh*, rak emañ enskrivadur an niverenn e-maez dalc'h ar savelegezh ; disoc'h un devredañ eo, a urzh rik an davedelezh enta. Adkemeromp treug an devezout a dalvez da naouusteriñ an dargouezh : *N* eo an niverenn c'hounezer, n'eo ket war eeun dre benn ar savelegezh (hini arc'hwelerezh ardivink al *Loto*), n'eo ket muioc'h war eeun dre benn an davedelezh (hini an devredañ niverennoù gant an oberier hag an ambredañ anezho gant ar c'hoarier), met dre benn ur c'hendegouezh etrezo na gempleg ket da bennaenn ar poell spirus, eleze a chom andisplegatus, dargouezhek.

Etre div gemalenn devoudoù savelek enta ne oufe ket bezañ dargouezh. Arguzenn ouzhpenn ha krennusoc'h, an hini ma soilh warni ar boellelourion :

¹⁰ A-zivout Br. *hanbarek*, *neparek*, sl. La-17 200-201.

tidegezh an disparti a ra an arseller e unan oc'h ober kel eus *div* gemalenn devoudoù savelek ; e gwir, maezienn an *un* savelegezh eo an alvez a-bezh ha kevamzalc'h eo dre se loc'h ar meteorit ha loc'h an Douar. En eneb, diamzalc'h dre anien eo diouzh un tu ar savelegezh a ren war gouezhidigezh an deolenn pe ar voull *Loto*, diouzh an tu all davedelezh an den o vont d'ar post pe hini ar c'hoarier *Loto* oc'h ambredañ niverenn ar boullou.

En un notenn all¹¹, ez eus kel eus daou seurt gwaregoù oc'h anadiñ e kefin an Heol ha dec'hanet gant gouskog al luc'h, an eil re war strinkenoù skorn a zorc'hadur hanbarek (*à orientation préférentielle*), ar re all war strinkenoù skorn a zorc'hadur neparek (*à orientation aléatoire*). Displegadus dre ar savelegezh eo an devoud doareet amañ evel *aléatoire* ha n'en deus enta netra da welout gant un *dargouezh*. E se, a bouez e ve, da 'm meno, evit resisted ar yezh dispartiañ an daou gemeradur eus Gl. *hasard* (hag eus an adanvioù *aléatoire*, *fortuit*) dre zec'heriañ an eil dre Br. *dargouezh(-)*, *ec'hoar(-)*, egile dre Br. *nepar(-)*, *diforz*.

Emaomp amañ e kefin un argraf a Gorrfizik, anezhañ an dic'hallus ez eo arloañ ar savelegezh "klasel" ouzh an anadennoù atomel. Anaout a reer heuliad an argeziadoù renet gant ar fizikourion evit divac'hañ diouzh an enkadenn ouziadoniell : dodad *ansavelusted* araezioù an arsellin e skeul an atom, daveadurioù *andiended* HEISENBERG, arlakadenn an *ansavelegezh*, an "*hasard de la nature dans son fond*". Aozerion all, erfin, a imbroudas paouez a astenn d'ar Fizik korrgantel kealiadurezh andezvarn ar Fizik meurgantel, peurgetket a c'hourlakaat patrom an ergorennoù kantouezel ouzh an alvez danatomel : an ergorennoù pementadel ergrafet ganto ne c'houzañvont ket ar skritelloù a orin kantouezel "rannigoù" pe "gwagennoù" pa na c'haller o despizañ nemet evel ergorennoù mezoniel ; ganto e kemer ar savelegezh ur furm nevez, ha ne zere ket ober meneg a ansavelegezh na zoken a andiended, seul gent a se a zargouezh¹².

¹¹ Sl. KIS-857, La-17 192-203, 200-201 pergen.

¹² War gement-se, sl. La-11 55-59.